

DE ZAAK ZJIVAGO

*Voor Nora FitzGerald en onze kinderen Rachel, Liam, David en Ria
en
voor Koos Couvée en Paula van Rossen*

Peter Finn & Petra Couvée

DE ZAAK ZJIVAGO

Het Kremlin, de CIA en de strijd
om een verboden roman

Nieuw Amsterdam *Uitgevers*

© 2014 Peter Finn en Petra Couvée
Oorspronkelijke titel *The Zhivago Affair*
Oorspronkelijke uitgever Pantheon Books
© 2014 Nieuw Amsterdam *Uitgevers*
Alle rechten voorbehouden
Vertaling Rob de Ridder
Tekstredactie Jacqueline de Jong
Register Ansfried Scheifes
Ontwerp omslag Paul Pollmann
Ontwerp binnenwerk Yulia Knol
Auteursfoto's Huib Kooyker (Petra Couvée)
en Marc Bryan-Brown (Peter Finn)

NUR 686

ISBN 978 90 468 1662 2

www.nieuwamsterdam.nl

Inhoud

Proloog	7
'Dit is <i>Dokter Zjivago</i> .	
Dat het zijn weg over de wereld mag vinden.'	
Hoofdstuk 1	25
'Het dak van heel Rusland is weggeslagen.'	
Hoofdstuk 2	38
'Zonder het te beseffen was	
Pasternak Stalins privéleven binnengetrepen.'	
Hoofdstuk 3	57
'Ik heb afgesproken u weer terug te zien in een roman.'	
Hoofdstuk 4	74
'Je weet toch wel dat de roman anti-Sovjet is?'	
Hoofdstuk 5	89
'Totdat de roman af is, ben ik een buitengewoon	
maniakaal onvrij man.'	
Hoofdstuk 6	100
'Een roman als deze niet publiceren zou	
een misdaad zijn tegen de cultuur.'	
Hoofdstuk 7	116
'Als dit vrijheid is gezien door westerse ogen,	
dan moet ik zeggen dat wij daar een andere kijk op hebben.'	
Hoofdstuk 8	134
'We hebben een groot gat in het IJzeren Gordijn gemaakt.'	
Hoofdstuk 9	150
'Dan doen we het zwart.'	

Hoofdstuk 10	174
‘Hij heeft ook het uiterlijk van een genie: hypersensitief, ongelukkig, onontkoombaar.’	
Hoofdstuk 11	190
‘Van genade zou geen sprake zijn, dat was wel duidelijk.’	
Hoofdstuk 12	210
‘Pasternaks naam betekent oorlog.’	
Hoofdstuk 13	229
‘Als een dier ben ik in het nauw gedreven.’	
Hoofdstuk 14	243
‘Een lang weekend lol trappen met de Russen.’	
Hoofdstuk 15	261
‘Een ondraaglijk blauwe hemel.’	
Hoofdstuk 16	279
‘(...) dat het te laat is voor mij om te betreuren dat het boek niet werd uitgegeven.’	

Nawoord	303
Dankwoord	307
Het bronnenmateriaal	312
Noten	317
Bibliografie	365
Register	379

PROLOOG

‘Dit is *Dokter Zjivago*. Dat het zijn
weg over de wereld mag vinden.’

Op 20 mei 1956 namen twee mannen de boemeltrein van station Kiev in Moskou naar het dorp Peredelkino op een half uur rijden ten zuidwesten van de stad. Het was zondagmorgen, de hemel was blauw. De lente had de maand daarvoor de laatste sneeuw verdreven en in de lucht hing de zoete geur van bloeiende sering. De lichtblonde Vladlen Vladimirski, de grootste van de twee, droeg de wijde broek en het jasje met de dubbele rij knopen die bij het toen populaire tenue van Sovjetambtenaren hoorden. Zijn slanke metgezel was duidelijk een buitenlander; Russen noemden de man plagerig een *stiljaga*, een dandy, vanwege zijn westerse kleding. Sergio D'Angelo had ook zo'n vlotte glimlach die ongebruikelijk was in een land waar wantrouwen diep geworteld is. De Italiaan was in Peredelkino om een dichter voor zich in te nemen.¹

Een paar dagen daarvoor had D'Angelo, een Italiaanse communist in dienst van Radio Moskou, een kort nieuwsbericht voorgelezen over de aanstaande publicatie van de eerste roman van de Russische dichter Boris Pasternak. Verder stond er nauwelijks iets in het tweeregelige berichtje, alleen dat Pasternaks boek weer zo'n Russisch epos zou zijn. De titel luidde *Dokter Zjivago*.

Voordat hij Italië verliet, had D'Angelo beloofd om in de Sovjet-Unie op zoek te gaan naar nieuwe Russische literatuur voor een jonge uitgeverij in Milaan, die was opgericht door Giangiacomo Feltrinelli, een trouw lid van de Italiaanse Communistische Partij. Om de rechten te verkrijgen van de eerste roman van een van Ruslands bekendste dichters zou zowel voor hemzelf als voor de uitgeverij een geweldig succes betekenen. D'Angelo schreef een brief

naar een redacteur in Milaan, maar voordat hij antwoord kreeg liet hij Vladimirski, een collega van Radio Moskou, een afspraak met Pasternak maken.

Peredelkino was een schrijverskolonie die in 1934 was gebouwd op het voormalige landgoed van een Russische edelman. Het dorp was hier tussen dennen, sparren, linden en berken opgetrokken zodat de meest prominente auteurs van de Sovjet-Unie konden ontsnappen aan hun appartementen in de stad. Op het terrein van zo'n honderd hectare waren op ruime kavels zo'n vijftig datsja's neergezet. De schrijvers deelden het dorp met de boerenbevolking die in houten hutten woonde; de boerinnen droegen hoofddoeken, de boeren reden op hun door paarden getrokken sleden.²

In Peredelkino verbleven enkele grootheden uit de Sovjetliteratuur. Links en rechts van Pasternak woonden Konstantin Fedin en Vsevolod Ivanov. Kornej Tsjoekovski, Ruslands populairste kinderboekenschrijver, woonde een paar straten verderop, evenals literair criticus Viktor Sjklovski. Maar hoe idyllisch het er ook uitzag, in het dorp waarden ook de geesten van de doden rond, van hen die tijdens de Grote Terreur van eind jaren 1930 door de staat waren geëxecuteerd. De schrijvers Isaak Babel en Boris Pilnjak waren beiden in hun datsja's in Peredelkino gearresteerd. Hun huzen waren aan andere schrijvers toegewezen.

Volgens de dorpsverhalen had Sovjetleider Jozef Stalin aan Maksim Gorki, de vader van de Sovjetliteratuur en een van de grondleggers van de literaire stroming het socialistisch realisme, eens gevraagd hoe Gorki's tegenhangers in het Westen leefden.³ Toen Gorki antwoordde dat ze in villa's woonden, gaf Stalin de opdracht tot de aanleg van Peredelkino. Of dit nu waar is of niet, schrijvers vormden een bevoorrechte kaste. Ze waren georganiseerd in de bijna vierduizend leden tellende Bond van Sovjetschrijvers en genoten privileges die bijna onvoorstelbaar waren voor gewone Sovjetburgers, die in kleine ruimtes woonden en in lange rijen moesten wachten voor hun elementaire levensbehoeften. 'Schrijvers strikken in een cocon van luxe en hen omringen met een netwerk van spionnen': zo omschreef Tsjoekovski het systeem.⁴

Romans, toneelstukken en gedichten werden beschouwd als be-

langrijke instrumenten voor het bedrijven van propaganda, die de massa mee moest voeren naar het socialisme. Stalin verwachtte van zijn schrijvers dat ze de communistische staat bejubelden in proza of poëzie, met verikkelingen over de krachtige vooruitgang in de fabrieken en op de akkers. Tijdens een bijeenkomst in 1932 met schrijvers bij Gorki thuis lanceerde Stalin de nieuwe literatuur met een dronk: 'De productie van zielen is belangrijker dan de productie van tanks. (...) Hier zei iemand terecht dat een schrijver het leven van een land moet kennen. En dat is juist. De mens wordt omgevormd door het leven zelf. Maar jullie zullen ook behulpzaam zijn bij het omvormen van zijn ziel. Dit is belangrijk, de productie van zielen. En daarom hef ik het glas op u, schrijvers, de ingenieurs van de menselijke ziel.'⁵

Nadat ze het station hadden verlaten, liepen D'Angelo en Vladimirski langs de ommuurde residentie van de patriarch van de Russisch-orthodoxe Kerk. Ze staken bij een begraafplaats een beek over en liepen over wegen die nog wat modderig waren van het smeltwater voordat ze de Pavlenkostraat ingingen, de smalle laan aan de rand van het dorp waaraan Pasternak woonde. D'Angelo had geen idee wat hij moest verwachten. Hij wist uit onderzoek wel dat Pasternak vereerd werd als een uiterst begaafd dichter en dat hij door geleerden in het Westen werd geprezen als iemand die sterk opviel in de starre wereld van de Sovjetliteratuur. Maar D'Angelo had nog nooit iets van hem gelezen. Binnen het Sovjetestablishment werd de erkenning van Pasternaks talent getemperd door twijfel aan zijn politieke toewijding en er waren lange periodes waarin de dichter zijn werk niet gepubliceerd kreeg. Hij voorzag in zijn levensonderhoud als vertaler van buitenlandse literatuur en was een van de meest vooraanstaande vertolkers van Shakespeares toneelstukken en de *Faust* van Goethe.

Pasternaks datsja, die tussen de bosjes sparren en berken opdoemde, was een chocoladebruin bouwwerk van twee verdiepingen met erkers en een veranda; het huis deed sommige bezoekers denken aan Amerikaanse houtskelethuizen. Toen D'Angelo aankwam, was de zesenzestigjarige schrijver in regenlaarzen, werk-

broek en jasje aan het werk in de voortuin, waar de familie tussen de fruitbomen, struiken en bloemen een moestuin onderhield. Pasternak was lichamelijk verbazingwekkend sterk en opmerkelijk jeugdig, met een lang gezicht dat uit steen gehouwen leek, volle sensuele lippen en levendige, kastanjebruine ogen. Volgens dichteres Marina Tsvetajeva leek hij op een Arabier én zijn paard.⁶ Een bezoeker van Peredelkino merkte op dat hij op bepaalde momenten kon pauzeren alsof hij de uitwerking beseftte 'van zijn eigen buitengewone gezicht (...) [dat met] zijn schuinstaande bruine ogen half gesloten, zijn hoofd wegdraaiend, deed denken aan een hinkend paard'.⁷

Pasternak begroette zijn gasten met een stevige handdruk en een stralende glimlach, bijna als van een kind. Hij hield van het gezelschap van vreemdelingen, een bijzonder genoeg in de Sovjet-Unie waar buitenlanders pas na de dood van Stalin in 1953 welkom waren. Een andere westerse bezoeker aan Peredelkino die zomer, de filosoof en politicoloog Isaiah Berlin, hoogleraar in Oxford, beschouwde converseren met schrijvers daar 'als praten met de slachtoffers van een schipbreuk op een verlaten eiland, die tientallen jaren lang van de beschaving zijn afgesneden; alles wat ze hoorden, ervoeren ze als iets nieuws, opwindends en heerlijk'.⁸

De drie mannen namen plaats op twee houten banken die in een hoek van negentig graden in de tuin stonden. Pasternak had enig plezier in Sergio's achternaam, die hij langzaam uitsprak met zijn lage, dreunende, wat nasale stem. Hij vroeg naar de herkomst van de naam. Byzantijns, zei D'Angelo, maar heel gewoon in Italië. De dichter sprak uitvoerig over het enige reisje dat hij naar Italië had gemaakt in de zomer van 1912 toen hij, tweeëntwintig jaar oud, filosofie studeerde aan de universiteit van Marburg in Duitsland. Hij had met de trein gereisd, vierde klas, Venetië en Florence bezocht, maar toen was hij blut en kon hij niet meer naar Rome. In een autobiografische schets had hij vriendelijk geschreven over Italië, ook over Milaan waar hij vlak na aankomst slaperig een halve dag had doorgebracht. Hij herinnerde zich nog hoe hij door de straatjes naar de kathedraal liep en het bouwwerk, terwijl hij dichterbij kwam, telkens vanuit een andere hoek zag en het 'als een

smeltende gletsjer keer op keer opdoemde tegen de diepblauwe steilte van de augustushitte en de ontelbare Milanese cafés leek te voorzien van ijs en water. Toen een smal plein mij uiteindelijk aan zijn voet zette en ik mijn hoofd achterover boog, gleeed hij bij me naar binnen met het hele koor en het geruis van pilaren en torens, als een sneeuwprop die door de gelede buis van een regenpijp glijdt.’⁹

Vijfenveertig jaar later zou Pasternak voor altijd een band krijgen met Milaan. Niet ver van de kathedraal, door de met glas overkapte Galleria Vittorio Emanuele II en langs het operatheater La Scala, loopt de Via Andegari. Op nummer 6 was het kantoor gevestigd van Feltrinelli, de man die de Sovjet-Unie zou trotseren en als eerste *Dokter Zjivago* zou uitgeven.

Gesprekken met Pasternak wilden weleens uitlopen op monologen. Was het eenmaal zover, dan sprak hij in lange, schijnbaar chaotische zinnen vol levendig enthousiasme en buitelden woorden en ideeën over elkaar heen voordat hij over een of ander origineel standpunt uit ging weiden. ‘Hij sprak altijd met die vitaliteit die hem zo eigen was en de ingevingen van een vindingrijke geest,’ aldus Isaiah Berlin.¹⁰ D’Angelo was betoverd en dolgelukkig dat hij erbij mocht zijn. Toen verontschuldigde Pasternak zich dat hij zoveel praatte en vroeg hij zijn bezoeker waarover hij hem wilde spreken.

D’Angelo legde uit dat zijn post in Moskou betaald werd door de Italiaanse Communistische Partij, die haar toonaangevende activisten aanmoedigde zelf het leven in de Sovjet-Unie te gaan ervaren. Hij vertelde dat hij als radiomaker en verslaggever in de Italiaanse taal voor Radio Moskou werkte, de officiële internationale zender van de Sovjet-Unie die gehuisvest was in twee bouwwerken achter het Poesjkinplein in het centrum van Moskou. Voordat hij naar de Sovjet-Unie was afgereisd, was hij manager geweest van de Libreria Rinascita, de boekwinkel van de Italiaanse Communistische Partij in Rome. D’Angelo was een gedreven activist, afkomstig uit een familie van antifascisten. Hij was in 1944 lid geworden van de partij, maar sommige van zijn Italiaanse kameraden vonden

hem te veel een boekenman met te weinig vuur. Ze hoopten dat een verblijf in Moskou hem wat enthousiaster zou maken en daarom had de partijleiding gezorgd voor een arbeidsovereenkomst van twee jaar. En nu zat hij sinds maart in de Sovjet-Unie.

D'Angelo, die goed Russisch sprak en slechts af en toe Vladimirski bij een woord om hulp moest vragen, vertelde Pasternak dat hij ook optrad als agent namens uitgeverij Feltrinelli. Niet alleen was Feltrinelli een toegewijd partijlid, zei D'Angelo, hij was ook de jonge en schatrijke erfgenaam van een Italiaanse zakenfamilie, een multimiljonair die in de oorlog geradicaliseerd was. Feltrinelli had kort tevoren een uitgeverij opgericht en wat hij in het bijzonder uit wilde gaan geven, was hedendaagse literatuur uit de Sovjet-Unie. D'Angelo had net gehoord over *Dokter Zjivago*, zei hij, en het leek hem een ideaal boek voor Feltrinelli's nieuwe uitgeverij.

Pasternak onderbrak de voorzet van de Italiaan met een wuivend handgebaar. 'In de USSR,' zei hij, 'zal de roman niet verschijnen. Het werk voldoet niet aan de officiële culturele richtlijnen.'

Maar D'Angelo wees erop dat de publicatie van het boek al was aangekondigd en dat er sinds de dood van Stalin van een duidelijke ontspanning in de Sovjetsamenleving sprake was, een ontwikkeling die werd aangeduid met 'dooi', een term die was afgeleid van de titel van een boek van Ilja Ehrenburg. Met het aanvechten van oude dogma's leek de horizon van de literatuur zich te verbreden. Er begon fictie te verschijnen die enige kritiek bevatte op het systeem, inging op het recente Sovjetverleden en waarin complexe, gemankeerde personages een rol speelden.

De Italiaan zei dat hij een voorstel wilde doen. Pasternak zou hem een kopie van *Dokter Zjivago* kunnen geven zodat Feltrinelli die kon laten vertalen, maar hij zou natuurlijk wachten met de Italiaanse publicatie totdat het in de Sovjet-Unie was verschenen. En Pasternak kon Feltrinelli vertrouwen omdat hij een loyalist was van de Communistische Partij. De gretige D'Angelo vond dit allemaal overtuigend klinken, zo graag wilde hij het manuscript hebben en op die manier de vergoeding die hij van Feltrinelli kreeg rechtvaardigen.

D'Angelo had geen flauw benul van het risico dat Pasternak liep

als hij zijn manuscript in handen gaf van een buitenlander. De schrijver zelf was zich er echter maar al te goed van bewust dat de onwettige publicatie in het Westen van een werk dat niet eerst in de Sovjet-Unie was verschenen, kon leiden tot een aanklacht wegens landverraad en de schrijver en zijn familie in groot gevaar kon brengen. In december 1948 had hij zijn zussen in Engeland al in een brief gewaarschuwd voor het in druk laten verschijnen van enkele van de eerste hoofdstukken die hij hun had toegezonden: 'Publicatie in het buitenland zou mij in rampzalig, om niet te zeggen fataal gevaar brengen.'¹¹

In april 1938 was Boris Pilnjak, de voormalige buurman van Pasternak in Peredelkino (de poort tussen hun twee tuinen was nooit dicht¹²), met een kogel in zijn achterhoofd geëxecuteerd. Pilnjak stond sceptisch tegenover het Sovjetexperiment, behandelde in zijn romans thema's als incest en noemde de literaire dogma's van Stalin en Gorki castratie van de kunst. Pilnjaks lot was eigenlijk al in 1929 bezegeld toen hij er valselijk van werd beschuldigd dat hij zelf voor de publicatie van zijn novelle *Roodhout* door anti-Sovjet-elementen in het buitenland had gezorgd. Een van de personages in het verhaal, dat zich afspeelt in een provinciestad na de Russische Revolutie, is een sympathieke aanhanger van Lev Trotski, Stalins grootste rivaal. Pilnjak kreeg een schandalige lastercampagne in de pers over zich heen. 'Voor mij is een voltooid literair werk als een wapen,' schreef de vrijpostige en militante bolsjewistische dichter Vladimir Majakovski in een kritiek op Pilnjaks werk, waarin hij schaamteloos opmerkte dat hij *Roodhout* niet had gelezen. 'Zelfs als dat wapen de klassenstrijd zou overstijgen – iets dergelijks bestaat niet (maar misschien denkt Pilnjak er zo over) – dan zouden we, door het te overhandigen aan de drukpers van de Witten, het arsenaal van onze vijanden versterken. In deze tijd van naderende donderwolken is dit hetzelfde als verraad plegen aan het front.'¹³

Pilnjak probeerde weer bij de partij in het gevlij te komen met een paar kruiperige verklaringen over hoe geweldig Stalin was, maar hij was niet meer te redden. De beschuldiging van landverraad werd in zijn dossier opgenomen. Tijdens het hoogtepunt van de Grote Zuivering was hij doodsbang dat hij opgepakt zou wor-

den. Het land was in de greep van een waanzinnige, moorddadige zuivering van alle rangen van partij, ambtenarij en leger, maar ook van de intelligentsia en complete etnische groepen. Tussen 1936 en 1939 werden honderdduizenden vermoord of stierven in gevangenschap, en daaronder bevonden zich honderden schrijvers. Pasternak herinnerde zich dat Pilnjak altijd uit het raam keek.¹⁴ Kennissen die Pilnjak tegenkwamen, verbaasden zich erover dat hij niet al was opgepakt. ‘Ben jij het echt?’ zeiden ze dan.¹⁵ Ze kwamen op 28 oktober 1937. Pasternak en zijn vrouw waren toevallig bij hun burens op visite; het was de verjaardag van Pilnjaks drie jaar oude zoon, die ook Boris heette. Die avond stopte er een auto voor de deur en verscheidene mannen in uniform stapten uit. Het verliep allemaal heel beleefd. Pilnjak was nodig voor een urgente zaak, zei een officier.

Hij werd ervan beschuldigd lid te zijn van ‘anti-Sovjet-, trotskistische, subversieve en terroristische organisaties’, een moordaanslag op Stalin voor te bereiden en te spioneren voor Japan. In 1927 had hij een reis naar Japan en China gemaakt en er later over geschreven. In 1931 had hij met Stalins toestemming zes maanden in de Verenigde Staten doorgebracht; hij had in een Ford rondgetrokken en korte tijd in Hollywood gewerkt als scenarioschrijver voor MGM. Zijn reisverhaal ‘Okay’ geeft een hard beeld van het Amerikaanse leven.

Pilnjak ‘bekende’ alles, maar in zijn laatste woord tegen het militaire tribunaal zei hij dat hij graag ‘papier’ voor zich had gehad waarop hij ‘iets zou kunnen schrijven dat het Sovjetvolk van nut is’.¹⁶ Na een proces van een kwartier, dat op 20 april 1938 van 17.45 tot 18.00 uur plaatsvond, werd Pilnjak schuldig bevonden en veroordeeld tot de ‘ultieme straf’, die de dag daarop tot uitvoering werd gebracht door, in het sinistere taaltje van de bureaucratie, het ‘hoofd van het 12de departement van de 1ste speciale sectie’. Pilnjaks vrouw bracht negentien jaar in de goelag door en hun zoon werd door een oma opgevoed in Georgië. Al Pilnjaks werken werden uit bibliotheken en boekwinkels gehaald en vernietigd.¹⁷ Volgens een rapport van de staatscensor werden in 1938-1939 in totaal 24.138.799 exemplaren van ‘politiek schadelijke’ werken en

titels met 'absoluut geen enkele waarde voor de Sovjetlezer' tot pulpvermalen.¹⁸

Na de arrestatie van Pilnjak en anderen waren de Pasternaks bang, net als zoveel dorpelingen. 'Het was vreselijk,' aldus Pasternaks vrouw Zinaida, op dat moment in verwachting van hun eerste zoon. 'Iedere minuut zaten we erop te wachten dat Borja gearresteerd zou worden.'¹⁹

Ook na het overlijden van Stalin kon geen enkele Sovjetschrijver zelfs maar overwegen om in het buitenland te publiceren zonder te denken aan Pilnjaks lot. Sinds 1929 had niemand de ongeschreven, maar ijzeren regel overtreden dat in het buitenland publiceren zonder toestemming verboden was.

Tijdens zijn poging om Pasternak over te halen, merkte D'Angelo ineens dat de schrijver in gedachten verzonken was. Tsjoeikovski, Pasternaks buurman, dacht dat hij 'de kenmerken van een slaapwandelaar' had; 'hij luistert wel, maar hoort niets' als hij in zijn eigen wereld van gedachten en overwegingen verzonken is.²⁰ Pasternak was heilig overtuigd van zijn eigen schrijven, het vernuftige ervan en de behoefte aan een zo groot mogelijk publiek. Hij wist zeker dat *Dokter Zjivago* het hoogtepunt was van zijn schrijverschap, een zeer authentieke uiting van zijn visie en superieur aan alle veelgeprezen poëzie die hij gedurende de vele voorgaande decennia had voortgebracht. 'Mijn finale geluk en gekte,' noemde hij de roman.²¹

Het verhaal, zowel avonturenroman als autobiografie, gaat over de dokter-dichter Joeri Zjivago, over zijn dichterschap, zijn liefdes en over wie hij verloor in de decennia rond de Russische Revolutie van 1917. Na de dood van zijn ouders wordt Joeri geadopteerd door een gezin uit de burgerlijke Moskouse intelligentsia. In dit deftige, verlichte milieu ontdekt hij zijn talent voor poëzie en geneeskunde. Hij rondt zijn studie medicijnen af en trouwt dan met Tonja, de dochter van zijn pleegouders. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werkt hij in een veldhospitaal in het zuiden van Rusland, waar hij de verpleegster Lara Antipova ontmoet en verliefd op haar wordt.

Als Zjivago in 1917 naar zijn familie terugkeert, is Moskou totaal veranderd. In de stad, die getroffen is door de chaos van de revolu-

tie, zijn de Roden aan de macht en haar inwoners lijden honger. De oude wereld van kunst, ontspanning en intellectuele bespiegelingen is verdwenen. Zjivago's aanvankelijke enthousiasme voor de bolsjewieken is gauw bekoeld. Met zijn familie vlucht hij voor een tyfusepidemie naar hun buitenverblijf Varykino in de Oeral. Dan ontmoet hij in de stad Joerjatin, niet ver daarvandaan, Lara opnieuw. Lara's echtgenoot is met het Rode Leger vertrokken. Zjivago's liefde voor haar bloeit weer op, maar zijn ontrouw brengt hem in de war.

Als hij wordt gevangengenomen door een groep boerensoldaten en gedwongen om als hun arts te dienen, is Zjivago getuige van de gruweldaden van de burgeroorlog die worden gepleegd door zowel het Rode Leger als de vijand, een coalitie van antibolsjewistische krachten die samen de Witten worden genoemd. Uiteindelijk weet Zjivago te 'deserteren' uit de revolutionaire strijdkrachten en keert hij naar huis terug. Daar ontdekt hij dat zijn familie, in de veronderstelling dat hij dood is, het land is ontvlucht. Hij trekt bij Lara in. Als de gevechten dichterbij komen, vluchten ze naar het landhuis in Varykino. Korte tijd is de wereld buitengesloten en keert Zjivago's muze terug, waarna een uitbarsting van poëzie volgt. Het huilen van de wolven buiten is echter een voorbode van de afloop van hun relatie. Tegen het einde van de burgeroorlog, als de macht van de bolsjewieken is geconsolideerd, drijft het lot het stel voor goed uit elkaar. Lara gaat op weg naar het Russische Verre Oosten, Zjivago keert terug naar Moskou en sterft daar in 1929. Hij laat een verzameling gedichten na die het laatste hoofdstuk van de roman vormen; dat is Zjivago's levensovertuiging en artistieke nalatenschap.

Zjivago is deels Pasternaks alter ego. Zowel romanfiguur als schrijver dateren uit een andere tijd, uit het milieu van de ontwikkelde Moskouse intelligentsia. Volgens Sovjetrichtlijnen moest deze wereld veracht worden, als zij al een rol moest spelen. Pasternak wist dat de uitgeefwereld zou terugdeinzen voor de vijandige toon van *Dokter Zjivago*, voor de openlijke godsdienstigheid, voor de algehele onverschilligheid voor de eisen van het socialistisch realisme en de verplichting om voor de Oktoberrevolutie te buigen. De

dwalingen in de roman waren talrijk en onverbloemd, en bepaalde zinnen en gedachten troffen de Sovjetgelovigen als onverwachte klappen in het gezicht. 'Zoölogische afvalligheid' was de reactie in een vroege officiële kritiek op het werk.²² De revolutie werd niet voorgesteld als 'de taart met slagroom bovenop', erkende Pasternak toen hij bijna klaar was met schrijven. Het manuscript 'moet gegeven worden aan iedereen die erom vraagt,' zei hij, 'omdat ik niet geloof dat het ooit in druk zal verschijnen'.²³

Pasternak had publiceren in het Westen nooit overwogen, maar toen D'Angelo aanklopte had hij vijf maanden stilte moeten verduren van Goslitizdat, de staatsuitgeverij van literatuur, die hij de roman had aangeboden. Twee toonaangevende tijdschriften, *Znamja* ('De banier') en *Novy Mir* ('Nieuwe wereld'), waarvan hij hoopte dat ze stukken uit *Dokter Zjivago* zouden plaatsen, hadden ook niet gereageerd. D'Angelo's timing was toevallig uitmuntend; toen Pasternak dit onverwachte aanbod kreeg, stond hij klaar om te handelen. In deze totalitaire samenleving had hij zich lang onbevreesd betoond. Hij bezocht verwanten van mensen die naar de goelag waren gestuurd en gaf hun geld, waar de angst voor een smetje op hun blazen zoveel anderen juist had weggejaagd. Hij smeekte de autoriteiten om medelijden te hebben met mensen die van politieke misdaden werden beschuldigd en hij weigerde petities te tekenen waarin de executie werd verzocht van met naam en toenaam genoemde vijanden van de staat. Hij deinsde terug voor het groepsdenken van talloze collega-schrijvers. 'Schreeuw niet zo tegen me,' zei hij eens tegen collega's tijdens een openbare bijeenkomst waar hij gehekeld werd omdat hij beweerde dat schrijvers niets bevolen zou moeten worden. 'En als je dan moet schreeuwen, doe het dan niet allemaal tegelijk.'²⁴ Pasternak voelde geen enkele behoefte om zijn werk aan te passen aan de eisen van de staat; door zijn roman op te offeren, zou hij zondigen tegen zijn eigen talent.

'Laten we ons geen zorgen maken over het al dan niet verschijnen van een Sovjetuitgave,' zei hij tegen D'Angelo. 'Ik ben bereid je de roman te overhandigen als Feltrinelli maar belooft om, laten we zeggen binnen enkele maanden, een exemplaar toe te sturen aan andere uitgevers van belangrijke landen, in de eerste plaats Frank-

rijk en Engeland. Wat denk je? Zou je dat Milaan kunnen vragen?' D'Angelo antwoordde dat dat niet alleen mogelijk was, maar zelfs onvermijdelijk omdat Feltrinelli ongetwijfeld de rechten op het boek in het buitenland zou willen verkopen.

Weer pauzeerde Pasternak even voordat hij zich verontschuldigde en zijn huis binnenging, waar hij een spaarzaam ingerichte studeerkamer op de eerste verdieping had. 's Winters keek hij uit over 'een grote witte vlakte die gedomineerd werd door een kleine begraafplaats op een heuvel, als een detail uit de achtergrond van een schilderij van Chagall'.²⁵ Korte tijd later kwam Pasternak uit de datsja met een dik pak, gewikkeld in krantenpapier. Het manuscript bestond uit 433 vol getypte bladzijden en was verdeeld in vijf delen.²⁶ Elk deel was in linnen of karton gebonden en werd bij elkaar gehouden met een draad die door ruwe gaten in de pagina's was getrokken en daarna vastgeknoopt. Het eerste deel was gedateerd 1948 en het werk stond nog vol handgeschreven correcties van Pasternak zelf.

'Dit is *Dokter Zjivago*,' zei Pasternak. 'Dat het zijn weg over de wereld mag vinden.'

Ondanks alles wat er nog stond te gebeuren, zou Pasternak nooit anders wensen.

D'Angelo legde uit dat hij het manuscript binnen een paar dagen naar Feltrinelli kon brengen omdat hij al een reis naar het Westen had gepland. Het was bijna twaalf uur en de mannen praatten nog wat.

En terwijl ze bij het tuinhek afscheid namen, D'Angelo met de roman onder zijn arm, verscheen er een merkwaardige spottende en ironische uitdrukking op Pasternaks gezicht. 'Hierbij ben je uitgenodigd voor mijn executie,' zei hij tegen de Italiaan.²⁷

De publicatie van *Dokter Zjivago* in het Westen in 1957 en de toekenning van de Nobelprijs voor de Literatuur aan Boris Pasternak het jaar daarop waren de aanleiding van een van de hevigste culturele botsingen van de hele Koude Oorlog. Dankzij de voortdurende aantrekkingskracht van de roman en van de daarop gebaseerde film van David Lean uit 1965 blijft *Dokter Zjivago* een monument

in de geschiedenis van de literatuur. Maar slechts weinig lezers weten iets van de bezoeken tijdens de totstandkoming van het boek en hoe de roman zo'n ophef kon veroorzaken in een wereld die verdeeld was tussen de botsende ideologieën van twee supermachten.

Dokter Zjivago werd in de Sovjet-Unie verboden en het Kremlin probeerde via de Italiaanse Communistische Partij de publicatie van de vertaling in Italië tegen te houden. Functionarissen in Moskou bedreigden de auteur, leiders van de Italiaanse communisten bedreigden zijn uitgever Giangiacomo Feltrinelli in Milaan. Beide mannen, die elkaar nooit hebben ontmoet, weerstonden de druk en smeedden een van de sterkste partnerschappen in de geschiedenis van de uitgeverij. Hun geheime briefwisseling, die gevoerd kon worden dankzij trouwe koeriers die de brieven de Sovjet-Unie in en uit smokkelden, is op zich al een manifest van artistieke vrijheid.

De wijd verbreide afkeer in de Sovjet-Unie van *Dokter Zjivago* zorgde er juist voor dat de roman, die anders slechts een kleine, uitgelezen lezerskring zou hebben bereikt, een internationale bestseller werd. De toch al verbazingwekkende verkoopcijfers stegen nog verder toen Pasternak in 1958 door de Zweedse Academie van Wetenschappen de Nobelprijs voor de Literatuur werd toegekend. De schrijver was met zijn poëzie al enkele malen eerder genomineerd voor de prijs, maar het verschijnen van de roman maakte Pasternak tot een bijna onontkoombare keuze. Het Kremlin deed Pasternaks Nobelprijs af als een anti-Sovjetprovocatie en zette een meedogenloze binnenlandse campagne op touw om de schrijver als landverrader te afficheren. Hij werd er bijna door tot zelfmoord gedreven. De schaal en de boosaardigheid van deze aanval op de oudere auteur schokten mensen overal ter wereld, onder wie veel schrijvers die tot dan toe een sympathie hadden opgevat voor de Sovjet-Unie. Verscheidene beroemdheden als Ernest Hemingway en de Indiase premier Jawaharlal Nehru namen het voor Pasternak op.

Pasternak leefde in een samenleving waarin romans, gedichten en toneelstukken uitermate belangrijke vormen van communicatie en ontspanning waren. De thema's, de esthetiek en de politieke rol van literatuur waren onderwerp van verhitte ideologische de-

batten en soms moesten de verliezers van zo'n debat het met hun leven bekopen. Na 1917 vonden in de Sovjet-Unie bijna vijftienhonderd schrijvers de dood door executie of in werkkampen, waar ze om uiteenlopende, zogenaamde misdaden opgesloten zaten.²⁸ Schrijvers werden betrokken bij de schepping van een nieuwe 'Sovjetmens' of geïsoleerd en in sommige gevallen vermalen; literatuur diende de revolutie of de vijanden van de staat.

De autoriteiten in de Sovjet-Unie schreven uitvoerig over revolutionaire kunst, hielden urenlange toespraken over het doel van romans en poëzie en ontboden schrijvers op het Kremlin om hun de les te lezen over hun verantwoordelijkheden. De mannen in het Kremlin bekommerden zich zo om literatuur omdat zij haar vermogen om een omslag te bewerkstelligen van heel nabij hadden meegemaakt. Revolutieleider Vladimir Lenin was geradicaliseerd door de roman *Wat te doen?* van Nikolaj Tsjernysjevski. 'Kunst behoort aan het volk,' aldus Lenin. 'Ze moet begrepen en geliefd worden door het volk. Ze moet zijn gevoelens, gedachten en wil verenigen en verheffen. Ze moet burgers aanzetten tot actie en hun artistieke instincten aanwakkeren. Moeten we een kleine minderheid een heerlijke zoete taart opdienen terwijl het volk van arbeiders en boeren gebrek heeft aan roggebrood?'²⁹

Toen Stalin begin jaren 1930 zijn macht consolideerde, bracht hij het literaire leven in het land onder strenge controle. De artistieke vitaliteit van de jaren 1920 kwijnde weg. Stalin, zelf een dichter toen hij jong was, was een fervent lezer van romans en las soms wel honderden bladzijden op een dag. Passages die hem niet bevielen onderstreepte hij in rood. Hij bemoeide zich ermee welke toneelvoorstellingen uitgevoerd moesten worden. Ooit belde hij Pasternak om te bespreken of een bepaalde dichter, Osip Mandelstam, een meester was in zijn kunst of niet, een gesprek dat feitelijk ging over Mandelstams lot. Hij besloot welke schrijvers de hoogste literaire prijs van het land verdienden, een prijs die natuurlijk de Stalinprijs heette.

De honger van het Sovjetpubliek naar geweldige boeken was bijna onstilbaar. De boekenplanken kraakten onder het gewicht van de droge, volgens opgelegde formules geproduceerde rotzooi. Isaiah